

HİTİT-BAĞLI DEVLET ANLAŞMALARINDA VERASET MÜDAHALELERİ

Fatma İSLAM*

Makale Bilgisi

Başvuru: 07 Eylül 2023

Kabul: 08 Kasım 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: September 07, 2023

Accepted: November 08, 2023

Öz

Tabiiyet anlaşmaları, bir hükümdar tarafından astı bir başka yönetici için dikte edilen ve hazırlanan, genellikle ast için yükümlülüklerin belirlendiği anlaşmalardır. Hititler de devletlerarası arenada ilişkilerini düzenlerken tabiiyet anlaşmalarını sıklıkla kullanmışlardır. Bugüne kadar elimizde Hitit kralları tarafından hazırlanmış, kapsamlı ya da sınırlı bağlılık antlaşmaları olan en az 19 bağlılık antlaşması bulunmaktadır. Bu çalışmada, Hititlerin kendilerine bağladıkları genellikle iç işlerinde bağımsız bu krallıkların tahtlarına ne şekilde müdahale ettikleri ve bu müdahalelerin kendi ana topraklarındaki veraset algısı ile bağdaşıp bağdaşmadığı ile buna yönelik ne şekilde tedbirler aldıkları incelenecektir. Anlaşmalarda görülen bağlı krallar ile ilgili belirlenen veraset ilkelerinin, Hitit krallarınıninkine paralel olduğunu kesin olarak söylemek zor olsa da, bu antlaşmalar Hitit büyük krallarının, asıllarının veraset uygulamalarına karşı tutumunu yansıtmaktadır. Hitit krallarının bazı konularda kendilerine bağlı krallara içinde bulunulan politik ve coğrafi durum da dikkate alınarak daha iddialı ve dayatmacı politikalar uyguladıkları da görülebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hititler, Bronz Çağ, Vassal, Veraset, Bağlı Krallık.

* Dr., fatmaislm@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1703-2960.

Succession Intervention of Hittites in the Subordination Treaties

Abstract

Subordination treaties are agreements dictated and prepared by a ruler for his subordinate ruler, usually specifying the obligations of the subordinate. The Hittites also frequently used subordination treaties when organizing their relations in the interstate arena. To date, we have at least 19 treaties of allegiance prepared by Hittite kings, which are either comprehensive or limited allegiance treaties. This study will examine how the Hittites intervened in the thrones of these kingdoms, which were generally independent in their internal affairs, and whether these interventions were compatible with the perception of succession in their native lands. Although it is difficult to say with certainty that the principles of succession determined in the treaties concerning vassal kings are parallel to those of the Hittite kings, these treaties reflect the attitude of the Hittite great kings towards the succession practices of their subordinates. It can also be seen that Hittite kings applied more assertive and imposing policies to their vassals on some issues, taking into account the political and geographical situation.

Keywords: *Hittites, Bronze Age, Vassal, Inheritance, Vassal Kingdoms.*

Hitit Devleti'nin yayılımına göre değişen bölgelerde, dönem dönem pek çok krallığı kendi hükümdarlığı altında topladığı bilinir. Bu krallıkları temelde iki farklı gruba ayırmak mümkündür. İlki, Anadolu'nun coğrafi sınırları içerisinde bulunan vassal krallıklardır ve bu krallıklar ile yapılan anlaşmaların dillerinin Hititçe oldukları görülür. Anadolu içerisinde yer aldıkları bilinen ve dönem dönem Hitit devletine bağlanan krallıkların Hurri-Mitanni Krallığı, Kizzuvatna Krallığı, İšuwa ülkesi, Azzi-Hayaşa ülkesi, Arzawa ülkesi, Şeha Nehri ülkesi, Hapalla, Wiluşa, Mira-Kuvaliya ülkesi oldukları ele geçen çeşitli çivi yazılı belgelerden bilinmektedir. Diğer grup ise Anadolu sınırları dışında kalan bölgelerde yani Suriye ve ötesinde yapılmış bağlı devlet anlaşmalarıdır ki bu anlaşmaların genellikle dönemin devletlerarası dili kabul edilen Akkadca olarak gerçekleştirildikleri ele geçen metinlerden bilinmektedir. Bu bölgelerdeki bağlı krallıkların ise, Kargamış Krallığı, Halep krallığı, Ugarit Krallığı, Amurru Krallığı, Nuhaşşe ve Kinza (Kadeş) oldukları bilinir.¹ Hititler tarafından ele geçirilen topraklar, Hitit

¹ Gary Beckman, "Hittite Treaties and the Development of the Cuneiform Treaty Tradition" Jan Christian Gertz, Doris Prechel, Konrad Schmid and Markus Witte (ed.), *Die deuteronomistischen Geschichtswerke: Redaktions- und religions geschichtliche*

kralının yetki alanına dâhil edilirdi ve teslim olma teklifini reddeden bölgeler yağmalanırdı, hatta zaman zaman nüfusları yer değiştirmek zorunda bırakılırdı. Hitit kralı ele geçirilen bölgede hüküm süren kraliyet ailesine istediği gibi davranabilirdi.² Aileyi tahttan indirip ülkeyi tamamen Hitit toprağı haline getirebilir ya da toprakları kendi ailesinden birinin yönetimine tahsis edebilirdi. Alternatif olarak toprakları bölebilir, müttefiki olan kendisine bağlı başka krallıkların yetkisine devredebilirdi. Ancak bu durumda yine de bahşedilen toprak Hitit kralına ait olurdu. Sadece kullanma yetkisi bir başkasına devredilirdi. Bu konulardaki haklar ve düzenlemeler de gerçekleştirilen anlaşmalar ile belirlenirdi.³

Hititlerdeki bağlı devlet sisteminin Yakın Doğu'daki diğer halklar ile kıyaslandığında, oldukça iyi bilindiği düşünülür çünkü Hitit arşivlerinde ele geçen birçok anlaşma sayesinde tarafların karşılıklı yükümlülükleri ve beklentileri ile ilgili pek çok bilgi edinebilmek mümkündür. Ancak yine de bağlı devletler ile yapılan anlaşmaların, pratikteki uygulamalarının ne olduğu, ne ölçüde etkili oldukları gibi konularda eksik birtakım veriler de mevcuttur. Hitit arşivlerinde açığa çıkarılan pek çok anlaşma metni söz konusudur ancak bu metinleri en genel anlamda sıralamak gerekirse, iki tip anlaşmadan söz etmek mümkündür. Bunlardan ilki, Hitit büyük kralının kendisi ile statü bakımından denk gördüğü krallar ve onlar ile eşitlik ilkesine dayalı olarak yaptığı anlaşmalardır. Babil, Asur ve belki Ege'deki Ahhiyava'nın hükümdarlarının da Hatti kralınınkine eşit bir rütbeye sahip oldukları ve çeşitli yazışmalar yaptıkları düşünülse de arşivin büyüklüğü ile kıyaslandığında Hititlerin eşitlik ilkesine dayalı pek fazla anlaşması ele geçmemiştir.⁴ Bir diğer grup ise, çalışmanın konusunu oluşturan Hititlere bağlı devletler ile yapılan anlaşmalardır. Bunlar, Hititlerin değişen sınırları, hükümdarları, değişen siyasi tablolar ve bağlı krallığın ne şekilde Hititlere bağlandığı gibi pek çok etken dolayısıyla farklılık gösterirler. İçerik olarak zaman zaman bölgeye ve siyasi duruma göre değişseler de bu anlaşmaların genel bir şablonda hazırlandıklarını söylemek mümkündür.⁵ Vassal devlet olarak Hititlere tabi olan hükümdarların, mutlak bir bağlılık göstererek, özellikle dış politika konularında bağlı olduğu devlet ile birlikte hareket

Perspektiven zur "Deuteronomismus"-Diskussion in Tora und Vorderen Propheten edited (Berlin-Boston: De Gruyter, 2006), 2.

² Amnon Altman, "Rethinking the Hittite System of Subordinate Countries from the Legal Point of View", *JAOS* Col 123 no 4, (2003), 741 vd.

³ Amnon Altman, *Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law. The Ancient Near East 2500-330 BCE*, (Leiden-Boston, Martinus Nihoft Publishers, 2012), 134 vd.

⁴ Detaylı bilgi için bkz: Altman, "Tracing", 123-124 dn 147.

⁵ Gary Beckman, "Hittite Treaties" 280 vd.

ettiği fakat iç işlerindeki konularda sıklıkla daha bağımsız olabildikleri düşünülür.⁶ Her ne kadar iç işlerinde bağımsız olsalar da, Hitit kralı kendisine bağlanan krallığın en önemli iç dinamiği olan veraset konusuna anlaşıldığı üzere genellikle kendisi karar verir.⁷ Görece çok sayıda bağlı devlet anlaşmasının veraset ile ilgili bölümler içerdiği bilinir. Hititlerin veraset ile ilgili bu müdahalesinin ne şartlar altında yapıldığı oldukça önemlidir. Çünkü genellikle, bu durum vassal kralın Hitit devletine ne şekilde bağlanmış olduğunun yanı sıra politik konumu ile birlikte, Hitit kralının da iç ve dış politikadaki kendi konumu ile yakından ilintilidir. Dolayısı ile anlaşmaların standart ve kısmen içeriksel bir yazım standardı olsa da veraset konusunda sıklıkla değişkenlik gösterirler. Kimi anlaşmalarda veraset ile ilgili durumların daha detaylı açıklandıkları görülebilmektedir. Bu gibi durumlardan Hitit kralı Telipinu'nun yazıya döktüğü bilinen Hitit tahtındaki veraset kurallarına uyulup uyulmadığı hakkında fikir edinmek mümkündür.

Konu bağlamında değerlendirilecek olan ilk anlaşma, I. Şuppiluliuma ve Azzi Hayaşa kralı Huqqana arasında yapılan anlaşmadır.⁸ Azzi Hayaşa bölgesinin Hitit ve Kaşkalar arasında tampon bölge görevi üstlendiği varsayılır. Huqqana ile yapılan anlaşmada görülen *sınır bekçisi* ifadesi bu bölgenin Hititler tarafından oldukça önemsendiğini gösterir. Huqqana'nın I. Şuppiluliuma'nın kızlarından biri ile evlendirildiği ve böylece de hanedan damadı yapıldığı anlaşmanın detaylarından bilinir. Bu anlaşmada *"Ve seni bütün Hatti ülkesi, Hayaşa ülkesi ve dışarıdaki (ve) içerideki bütün ülkeler, uzaklara kadar işittiler. Ve artık sen Huqqana, sadece majestemi hâkimiyet bakımından tanı! Ben majeste hangi oğlumu söylersem: "Herkes onu tanısin!" Ve onu (herkesin) ortasında tanıtacağım ve sen Huqqana onu tanı!"*⁹ ifadesi başka pek çok Hitit anlaşmasında da rastlanan bir ifadedir. Veraset konusunda klasik vurgu, Hitit kralı tarafından belirlenen veliahdın kesinlikle kral Huqqana tarafından da desteklenmesi gerektiğine dair yapılan vurgudur. I. Şuppiluliuma'nın tahtı gasp ettiği ile

⁶ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu III*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005, 97.

⁷ Philo H. J. Houwink ten Cate, "The Hittite Usage of the Concepts of 'Great Kingship' the Mutual Guarantee of Royal Succession, the Personal Unswerving Loyalty of the Vassal of His Lord and the 'Chain of Command' in Vassal Treaties from the 13th Century BCE." *Dasgeistige Erfassen der Welt im Alten*, (2007), 196-199.

⁸ CTH 42 KBo 5.3 + 5.12+19.43+19.43a+KUB 26.38+ 40.35 Anlaşmanın iki nüshası olduğu bilinir. Detaylı bilgi için bkz: Rukiye Akdoğan, "Huqqana Anlaşması (A Nüshası) Transkripsiyon ve Tercümesi", *Höyük (Haziran 2011)*, 27 vd.

⁹ Akdoğan, "Huqqana", 7.

ilgili veriler düşünüldüğünde,¹⁰ Hitit kralının kendi varisinin konumunu bu tip politik yollar ile sağlamlaştırmaya çalıştığını düşünmek mümkündür. Azzi Hayaşa'nın ne şekilde bağlı krallık haline geldiği konusu net olmasa da, II. Murşili'nin, babası I. Šuppiluliuma'nın kahramanlıklarını anlattığı çivi yazılı belgelerde, Šuppiluliuma'nın bölgeye sefer düzenlediği fakat savaştığı bir düşman bulamadığı söylenir.¹¹ Aynı zamanda Huqqana ile yapılan anlaşmada geçen *Hayaşaluların içinden seni seçtim, kızımı sana verdim* ifadesi bize I. Šuppiluliuma'nın bölgenin yerel hanedanlığının bir üyesini yönetime getirip getirmediği konusunda soru işaretleri yaratır. Bu durum Azzi Hayaşa ülkesinin savaşmadığı, yerel hanedanın kaçmış olabileceği ya da teslim olmuş olabileceği ihtimalini düşündür.¹² Huqqana, I. Šuppiluliuma tarafından damat olarak Hitit hanedanına kabul edilmiştir ve Šuppiluliuma ile belirlediği/belirleyeceği varisine tamamen sadakat besleyeceğine söz vermiştir. Anlaşmada Azzi-Hayaşa tahtının varisi hususunda da I.Šuppiluliuma tarafından korunacağına dair garanti verilmiş olsa da, (daha sonra örneklerini göreceğimiz) başka anlaşmalarda açıkça ifade edildiği şekilde, damat olmasına rağmen tahta Huqqana'nın soyundan birinin geçeceği açıkça garantilenmemiştir.¹³

I. Šuppiluliuma döneminde yapılan ve konu bağlamından veri veren bir başka tabiiyet anlaşması ise Mitanni Kralı Šattiwaza ile gerçekleştirilmiştir.¹⁴ Anlaşmadaki ifadeler dikkat çekicidir. *“Prens Šattiwaza Mitanni ülkesinde kral olsun. Ve Hatti Ülkesi kralının kızı, Mitanni ülkesinde kraliçe olsun. Kumalar, sen Šattiwaza için hoş karşılan. Fakat hiçbir kadın benim kızımın daha büyük olmasın. Sen hiçbir kadının onunla eşit olmasına izin verme. Ve hiç kimse onun yanında*

¹⁰ Büyük Kral I. Šuppiluliuma'nın gasıp kral olarak tahta çıktığı ile ilgili bilgiler, oğlu ve halefi II. Murşili'nin Veba Duaları adlı metninde verdiği detaylardan bilinir. CTH 378.1 KUB 14.14 + KUB 19.1 + KUB 19.2 + KBo 3.47 + 1858/u + Bo 4229 + Bo 9433. KUB 23.3. Itamar Singer, *Hittite Prayers*, (Atlanta: SBL, 2002), 61 vd. Ayrıca, Šuppiluliuma'nın kraliyet ailesinin doğrudan bir mensubu olup olmadığına dair çeşitli tartışmalar da söz konusudur. Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Fatma İslam, *“Hititlerde Tahta Çıkış: Usuller, Mücadeleler, Uygulamalar”*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2021), 173 vd. Boaz Stavi, “The Genealogy of Suppiluliuma I”, *Altoriental. Forsch., Akademie Verlag*, 38 (2011) 2, 227 vd.

¹¹ Hans G. Güterbock, *The Deeds of Suppiluliuma as Told by His son Mursili*, *Journal of Cuneiform Studies* 10/ 2, (1956), 62-63.

¹² Ercüment Yıldırım, M. Ö. II. Binyılda Harşit Vadisi (Azzi-Hayaşa), (ed). Mehmet Fatsa ve Mehmet Özdenli *Harşit Vadisi (Tarih-Coğrafya-Kültür)*, Dokap Bölge İdaresi Başkanlığı, 2017, 26.

¹³ Akdoğan, “Huqqana”, 11.

¹⁴ KBo 1. 1 + KBo 28.111-114 Dupl. KBo 1. 2 KUB 3. 1+ (akk.); KUB 21.18 (+)6 KUB 26. 34 (hit.) §7 öy. 59-67 (CTH 51) Tercüme için bakınız: Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 38 vd.

eşit bir şekilde durmasın. Sen benim kızımı ikinci dereceye indirme. Mitanni ülkesinde o, kraliçeliğe alınsın. Şattiwaza'nın oğulları ve benim kızımın oğulları, onların oğulları ve torunları, gelecekte Mitanni ülkesinde eşit olsun. Gelecekte Mitanniler, prens Şattiwaza'ya karşı, kızım kraliçeye karşı, [oğullarına karşı] ya da torunlarına karşı ayaklanmayı planlamasın. Gelecekte prens Şattiwaza, [benim oğullarımla] eşit ve kardeş olsun. Ve prens Şattiwaza'nın oğulları, onun çocukları ve torunları benim torunlarımla eşit ve kardeş olsun."¹⁵ Bu anlaşmanın veraset bakımından en mühim tarafı, Şattivaza ile evlendirilen Hititli prensesin konumunun netleştirilmek istenmesidir. Prens kraliçe olacaktır ve Şattivaza'nın hareminden başka hiçbir kadının bu prensesin statüsüne erişemeyeceği garantilenmiştir. Ayrıca, prensten doğan erkek çocukların ve nesillerinin Mitanni'deki diğer çocuklar ile eşit sayılması şartı getirilmiştir. Bu çocuklar aynı zamanda Şuppiluliuma'nın nesli ile de kardeş ve eşit sayılacaktır. Bu iki ifadenin sebebinin Mitanni tahtına, Hitit hanedanına mensup şahısların geçirilmek istenmesi olduğu düşünülebilir. Ancak paragraftan anlaşılacağı üzere, Şattivaza da Şuppiluliuma'nın nesli ile eşit ve kardeş sayılmaktadır. Şattivaza'ya diğer vassal krallıklardan farklı olarak böyle bir ayrıcalık tanınmasına sebebiyet veren olayların ne olduğu konusu önemlidir. Çünkü kral Şuppiluliuma, bir başka hanedan damadı olan Huqqana'nın aksine, Şattiwaza'ya daha farklı sorumluluklar vermiş, onu ayrıcalıklı bir konuma yükseltmiştir. Mitanni'nin önemli konumunun bu adımın atılmasında itici güç olduğu düşünülebilir. Kısaca bahsedecek olursak, anlaşmanın tarihsel giriş kısmından anlaşıldığı kadarı ile Tuşratta bir saray darbesinde öldürülünce, oğullarından Şattiwaza Hatti'ye kaçar. Hitit kralına sığınır ve Hitit kralı onu Mitanni ülkesinin yönetimine tekrar geçirerek kızını ile evlendirir.¹⁶ Hanedan damadı olarak, Huqqana'ya verilmeyen bir ayrıcalıkla Şattiwaza, Hitit kralının nesli ile eşit ve kardeş sayılır. Huqqana ile yapılan anlaşmanın aksine Şattivaza ile yapılan bu vassal anlaşmada varisin kim olacağına dair detaylı açıklamalar yapılmış olması, Mitanni'nin konumu ve dönemin iç ve dış politikadaki gelişmeler (Bölgedeki Asur tehdidi gibi) neticesinde böyle tedbirler alınması gerekliliği olduğunu düşündürür. Ayrıca anlaşmada geçen "kızımı ikinci dereceye indirme" ifadesinin, kadınların statüsünün tahta geçme hakkı üzerindeki önemine dair bir vurgu olarak yorumlanması mümkündür. Hatırlanacak olursa, Telipinu fermanında belirtilen tahta çıkma usullerine göre, tahta çıkacak çocuğun sırasını ve haklarını annesinin saraydaki statüsü belirler.¹⁷ Şattivaza ile gerçekleştirilen

¹⁵ Singer, *Hittite Prayers*, 160 vd Güngör Karauğuz, *Hitit Duaları Kil Kitapları- Bin Tanrı için İlahi ve Münacatlar*, (Konya, Çizgi Kitabevi, 2020) .

¹⁶ Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 37-38.

¹⁷ İslam, "Hititlerde Tahta Çıkış", 122 vd.

anlaşma da benzer şekilde bu algıyı destekler. Hititli prensesin kesinlikle birinci kadın yani, asıl eş olarak konumunun sağlanmasına çalışılması ve böylece doğacak çocukların statüsünün düşürülmemesi için alınan garanti, Hititlerin bağlı bulunan krallıklarda da kendi veraset algılarınca bir takım müdahalede bulduklarını düşündürebilir. Ancak yine de bu krallıklarda da muhtemelen benzer algı ve uygulamalar olabileceği akıldan bulundurulmalıdır. Ayrıca Şattiwaza'ya verilen ayrıcalıkların tıpkı hanedan üyesi vassal krallıklara verilen ayrıcalıklara benzer olması da, Mitanni'nin Hititlere bağlı bulunmasının önemini vurgular niteliktedir.

Veraset ile ilgili veri veren bir başka metin ise, "II. Murşili'nin Kargamış Kralı Piyaşşili İle İlgili Fermanı" adı verilen belgedir.¹⁸ Kargamış, Suriye ve Anadolu arasında stratejik bir geçiş notası olması sebebi ile önemlidir ve I. Şuppiluliuma döneminden itibaren bu özellikleri ile öne çıkarak, Hitit hanedan mensubu kişiler tarafından yönetilmiştir ve bölgede önemli bir temsilci görevi üstlenmiştir.¹⁹ II. Murşili ve Kargamış kralı Piyaşşili I. Şuppiluliuma'nın iki oğludur. Piyaşşili Şuppiluliuma'nın Suriye seferleri neticesinde Kargamış'a yerel kral olarak yerleştirilmiştir. Veliyaht olarak belirlenen Arnuvanda ise tahta çıktıktan kısa bir süre sonra hastalanarak öldüğü için, yerine muhtemelen tahta geçmesi hiç beklenmemiş olan Murşili geçmiştir. Kral Murşili'nin Kargamış tahtının verasetinin devamının aynı sülaleden sağlanması konusundaki ifadeleri önemlidir. "*Ben bu antlaşmayı sevgili kardeşim Piyaşşili ve onun yükselmesi (terfisi) ve onun gelecekteki oğulları ve torunları için yaptım. Piyaşşili'nin oğlu, torunu ya da neslinden herhangi biri Kargamış ülkesinin tahtına çıkmalı --Majestemin veliaht prensi kim ise, sadece o [(Hattinin) veliaht prensi], Kargamış ülkesi kralın[dan büyük] olacak.*"²⁰ Kargamış'ın I. Şuppiluliuma'nın Suriye seferleri sırasında bir kuşatma neticesinde kontrol altına alındığı ve Hitit büyük kralının burayı ele geçirdikten sonra, bölgenin kontrolünü elinde tutabilmek için çeşitli adımlar attığı bilinir. En önemli adım, Kargamış krallığının tahtına I. Şuppiluliuma'nın oğlu Piyaşşili, Hurrice adı ile Şarri Kuşuh'un atanması olmuştur.²¹ Krallığın konumu burayı yöneten kralın bölgede Hititler adına sorumlu olarak hareket edebilmesine olanak sağlayacak nitelikte olduğu için, Hitit Kralı I. Şuppiluliuma ve oğlu

¹⁸ Metin kendi içerisinde bir anlaşma olarak adlandırılrsa da Beckman çalışmasında bunu bir ferman olarak adlandırmıştır. CTH 57 KBo 1.28.öy. 1 6'-19' Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*,154.

¹⁹ Hasan Peker, "*Suriye Üzerindeki Hitit Hakimiyetinin Kurulması: M.Ö. II. Binyılda Eski Yakınoğuda Süper Güçler ve Küçük Devletler*", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009), 130.

²⁰ Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 154 vd.

²¹ Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites* (Oxford: Oxford University Press,2005), 180.

Kargamış kralı Piyaşşili/ ŞarriKuşuh arasında yapılan anlaşma neticesinde Kargamış kralının bölgede ayrıcalıklı bir konum sahibi olduğu bilinir. Bu konumun II. Murşili döneminde de devam ettirilmek istendiği yapılan anlaşmadan görülebilmektedir. Hitit hanedanı mensubu olarak Piyaşşili'nin, Murşili'nin erkek kardeşi olduğu bilinir ancak Hitit tahtı üzerinde hak sahibi olan bir prens olup olmadığı konusunda şimdilik elde herhangi bir veri yoktur. Çünkü Piyaşşili'nin annesinin Şuppiluliuma'nın haremindeki konumunun ne olduğu şimdilik bilinmez. Ancak literatür II. Murşili'nin Piyaşşili'nin ayrıcalıklı konumunun devamına ve soyunun Kargamış tahtı üzerindeki hakkının garantisine dair vurgu yapmış olmasını genellikle Hitit tahtından uzak durması için yapılmış bir hamle olduğu şeklinde yorumlar.²²

Veraset ile ilgili veri veren bir başka belge ise, Arzava birliği ülkelerinden biri olan Mira-Kuvaliya kralı Kupanta Kurunta ve II. Murşili arasında yapılan anlaşmadır. "*Eskiden, Maşhuiluwa'yı Mira ülkesine bey olarak tayin ettiğimde, bana, Maşhuiluwa şöyle söyledi: "(Bana varis olacak) çocuk yok. İnsanlar bizim için homurdanacaklar(?). Yarın şöyle veya böyle (diyecekler). Benim çocuğum olmadığı için, kardeşimin çocuğu Kupanta-Kurunta'yı, beyim, bana evlatlığa ver. Ve o, benim oğlum olsun. Ve gelsin, gelecekte ülkeye o, bey [olsun]". Ve sen Kupanta-Kurunta'yı, Maşhuiluwa'ya evlatlığa [verdim]. Sonra Maşhuiluwa'yı, Muwatti'yi ve sen Kupanta-Kurunta'yı, Mira-Kuvaliia ülkesine yemin ettirdim. Üstelik ben Majestem, Maşhuiluwa'yı korudum. Ve ona hiçbir şekilde kötülük yapmadım. Fakat Maşhuiluwa bana (karşı) kavgaya girişti. Ve Pitaşşa ülkesini ve kölelerim (olan) Hatti Ülkesi halkını bana karşı kıskırttı. Ve o, bana karşı neredeyse [savaş başlatacaktı]"*²³ Anlaşma metninin iki devlet arasındaki ilişkilerin tarihsel özetinden bahseden kısımdaki bu detay oldukça ilgi çekicidir. Muvatti adlı Hititli prensesle evlendirilen Maşhuiluwa, Mira ülkesinde bey yani yönetici olmuştur. Ancak Hititli prenses ve Maşhuiluwa'nın çocuklarının olmadığı görülür. Bu noktada hanedan damadı olarak Şattivaza'ya verilen başka kadınlarla evlenme ayrıcalığının, Mira kralı Maşhuiluwa'ya verilip verilmediği sorusunu akıllara gelir. Ancak bu hususta bir detay ne yazık ki şimdilik bilinmemektedir. Asıl önemli olan nokta ise, tahta geçecek bir erkek çocuk olmamasının, bir veliaht belirlenmemiş olmasının insanları huzursuz edeceği konusudur. Bu konuda yapılan vurgu toplumsal bir talep ve iktidara olan güven ile ilgili olan

²² CTH 57 KBo 1.28. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*,154 vd. Ayrıca bkz İslam, "Hititlerde Tahta Çıkış", 183.

²³ CTH 68 Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 69. Güngör Karauğuz, *Ugarit ve Boğazköy Çivi yazılı belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Anlaşma Metinleri*,2. Basım, (Konya, Çizgi Kitabevi, 2018), 92.

toplumsal bir konu olabilirdi. Bunun üzerine Mašhuiluva Hitit kralının izni ile bir evlat edinerek veliaht sahibi olmak ister ve bu konudaki adayı da yeğeni Kupanta- Kurunta'dır. Hitit kralı tarafından uygun bulunan bu teklif neticesinde veliaht olan Kupanta-Kurunta'nın daha sonra bir vassal kral olarak tahta çıktığı görülür. Bu durumun ilk hatırlattığı olay ise, I. Hattuşili'nin vasiyetnamesinde görülen evlat edinmelerdir. Evlat edinilerek veliaht ilan edilen ve I. Hattuşili'nin kız kardeşinin oğlu olduğu bilinen yeğen Labarna ve daha sonra yine evlat edinilerek varis ilan edilen ve tahta dahi çıkan I. Murşili, kraliyet ailesi içerisinde evlat edindikleri bilinen şahıslardır. Benzer bir uygulamanın Mira ülkesinde de talep edilmesi ve uygulanması bize, bu uygulamanın Anadolu topraklarında kabul edilebilir bir uygulama olduğunu düşündürmektedir. Bu anlaşmada aynı zamanda yine, Hitit kralının soyunun ve neslinin Kupanta Kurunta tarafından kabul edilip korunması ile ilgili bir şart görülmektedir.

Arzava ülkelerinden biri olan Wiluša Kralı Alakşandu ve Hitit kralı II. Muvatalli arasında gerçekleştiği bilinen başka bir anlaşmada da evlat edinilerek tahta çıkmış olan bir kraldan bahsedilmektedir. Bu anlaşmada iki kralın birbirleri ile olan ilişkilerinden bahseden kısımlardaki ifadeler de dikkat çekicidir. Söz konusu olan vassal kral, Hitit tarihi içerisinde evlat edinilerek tahta çıktığı kesin olarak bilinen üçüncü şahıstır. *"Kuk[kunni]ye varis bir erkek çocuk yok[tu]. [Ve sen Alakşandu'yu evlatlığa aldı]. Ve senin baban [“Fakat babam tanrı olduğunda (öldüğünde), [bizzat kendim] babamın [tahtına] oturdum. [Ve] gerçekten [beni bey olarak ...] korudun”*²⁴ Tıpkı Mašhuiluva gibi Kukkuini'ninde varisi olabilecek bir erkek çocuğu yoktur. Bunun üzerine Alakşandu'yu evlat edinir ve zamanı geldiğinde Alakşandu tahta çıkar. Burada Alakşandu'nun Kukkuini ile olan bağına dair herhangi bir detay verilmemiştir. Ancak evlat edinilen şahıs diğer örneklerde olduğu gibi, muhtemelen Kukkuini'nin yakın aile üyelerinden biri olabilirdi. Burada dikkat çeken bir başka husus ise tıpkı I. Hattuşili tarafından evlat edinildikten sonra tahta çıkan I. Murşili gibi Alakşandu'nun da selefinden "babam" olarak bahsetmesidir, çünkü bir evlatlık olarak biyolojik çocuğun sahip olduğu tüm haklara sahiptir ve zaten selefi de onun yasal olarak babasıdır.²⁵ *"Krallığa Wiluša ülkesinde hiç [kimse] halk homurdandığı(?) için, [senin] ölüm günün geldiğinde], sonra Alakşandu [] senin krallığa tayin ettiğin senin karından ya da kumalarından (olan) [oğullarınla] ilgili olarak ve o, hangi çocuk olursa olsun, eğer ülkenin halkı onu reddederse ve şöyle söylerse: "O nesildeki [çocuk kral olsun]." Ben Majestem kabul*

²⁴ CTH 76 Karauğuz, Ugarit ve Boğazköy, 110. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 82. Elena Devecchi, *Trattati internazionali ittiti*, (Brescia: Paideia Editrice, 2015), 151-19.

²⁵ İslam, "Hititlerde Tahta Çıkış", 51-64.

etmeyeceğim. Sonra benim ilk ve ikinci nesil oğlum ve torunum tek başına korusun."²⁶ Metnin devamında, tahta çıkma ile ilgili başka detaylar verilir. Anlaşılabacağı üzere, Alakşandu'nun nesli tahta çıkacağı zaman, O'nun neslinden olacak olan çocuklar ile ilgili insanların meşru eşten ya da ikinci kadından/ cariyeden çocuk ile ilgili gelebilecek olumsuz söylemleri ve onları tahta kabul etmeme gibi talepleri kesinlikle desteklemeyecektir. Alakşandu'nun seçtiği varis kimse, tahta onu oturtacaktır. Bu diğer anlaşmalarda pek rastlanılmayan bir detaydır. II. Muvatalli tarafından belirtilen bu detay akıllara, oğlu ve veliahdı Urhi-Teşup'un ikinci eşten doğmuş olduğu gerçeğini ve sonrasında yaşananları getirir.²⁷ Acaba, Muvatalli'nin bu detaydan bahsetmesinin sebebi, kendisinin de meşru eşten değil de ikinci eşten doğma bir oğlunu veliaht ilan etmiş olması olabilir miydi? Çünkü benzer bir söyleme ilgili başka metinlerde rastlanmamıştır ancak yine de bu varsayım mümkün olsa dahi söylemin maksadı konusunda kesin bir yorum yapmak şimdilik mümkün değildir.

Bağlı krallıklarda tahta çıkma ile ilgili veri veren bir diğer metin ise III. Hattuşili ve Amurru Kralı Benteşina arasında yapılan anlaşmadır. II. Muvatalli'nin hükümdarlığında, Amurru tahtına kral olarak oturtulan Benteşina'nın daha sonraki bir dönemde tahttan indirilerek Hatti Ülkesi'ne sürgüne gönderildiği ve III. Hattuşili tarafından Büyük kral Muvatalli'nin de onayı ile Hakmiş kentinde himaye edildiği, anlaşma detaylarından bilinir. Daha sonraları tahta geçen III.Hattuşili ki bilindiği üzere yeğeni Urhi-Teşup'un tahttan indirerek tahta geçer, Amurru tahtında Urhi-Teşup'u desteklemeyecek ve kendisine muhtemelen minnet borcu olan bir kral olarak Benteşina'yı görmek istemiş olmalıdır. "*Büyük Kral Muvatalli tanrı olduğunda (öldüğünde), ben Hattuşili, babamın tahtına oturdum. İkinci kez [Amurru ülkesine] Benteşina'yı tayin ettim. Krallığın tahtını ve babasının evini ona tahsis ettim. Biz aramızda dostça ilişkiler [kurduk]. [Ben] prenses Gaşşuliiawii'a'yı, Amurru ülkesine, saraya, Benteşina için zevceliğe [verdiğimde], oğlum Nerikkaili de Amurru ülkesi kralı Benteşina'nın kızını zevceliğe alsın. O, Amurru [ülkesinde] kraliçeliği alsın. Gelecekte, kızımın oğlu ve torunu Amurru ülkesindeki krallığı [alsın]."*²⁸ Detaylardan anlaşılacağı üzere, Hattuşili'nin kızı prenses Gaşşulaviya ile Amurru kralı Benteşina arasında ve Hattuşili'nin oğlu prens Nerikkaili ile de Benteşina'nın kızı olan Amurrulu bir prenses arasında bir evlilik

²⁶ Karauğuz, *Ugarit ve Boğazköy* 110 vd. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 82. Devecchi, *Trattati*, 151-19.

²⁷ İslam, "Hittitlerde Tahta Çıkış", 192 vd.

²⁸ CTH 92 Karauğuz, *Ugarit ve Boğazköy*, 151. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 95-98. Devecchi, *Trattati*, 220-225.

gerçekleştirilmek istenir. Bu evlilik neticesinde dünyaya gelecek olan çocukların Amurru tahtındaki haklarının korunması konusundaki vurgu diğer anlaşma örneklerindeki benzer niteliktedir. Buradaki siyasi zihniyet hanedan mensubu insanların vassal krallıkların tahtına getirilmesi ve sadık birer yönetici olarak Hititlere hizmet etmesini sağlamak maksadını güder. Hattuşili'nin durumunda bu daha da önem kazanır çünkü kendisi ve çocuklarına karşı Muvatalli'nin neslinden gelebilecek isyanları önlemede akrabalık ilişkisi kurulan vassal krallıkların desteği her zamankinden daha önemlidir. Zaten hükümdarlığı sırasında siyasi vurgularının en büyüğü, eşit krallar ya da bağlı krallar fark etmeksizin, tahtının ve neslinin taht hakkının korunması yönündedir. “[Şimdi] Aziru için... Büyük Kral Şuppiluliuma'nın (yaptığı) tabletine uyan bir tableti, Bentešina için de. Ben Büyük Kral, Amurru ülkesi kralı Bentešina için, büyükbabamın antlaşma tabletine (uygun bir şekilde) onu yazdım. Ve ona onu verdim. Hiç kimse Bentešina'dan, onun oğlunun elinden, onun torununun elinden ya da Bentešina'nın neslinden ve kızımın neslinden, Amurru ülkesi krallığını almasın. Bentešina'nın oğlu ve torunu, Bentešina'nın nesli ve kızımın oğlu, Amurru ülkesi krallığını tutsun. Eğer biri, Bentešina'ya, oğluna ya da torununa kötülük arzularsa, o, Hititlerin ve Hatti Ülkesi kralının düşmanı olsun.”²⁹ Bu kısımda da daha önce görevinden alınan Bentešina'nın haklarının korunmaya alındığı ve yine Hititli prensesten doğacak çocuğun tahta geçmesi gerektiği vurgusu tekrar edilir. Bu hususun ikinci kez vurgulanması Hititler tarafından bu konunun özellikle önemsendiğini ve tekrar tekrar belirtildiğini gösterir. “Eğer Bentešina, prensesi (Gaššuliiawia) henüz (cinsel olarak) almamışsa, herhangi bir çocuğu olmamışsa, Bentešina, ya Amurru ülkesinin bir prensini ya da erkek kardeşini ya da yeğenini ya da ülke(deki) herhangi bir kişiyi yükseltsin. Hatti Ülkesi kralı ve Hititler bu mesele hakkında kaygılanmasın.”³⁰ Anlaşmanın daha önceki kısımlarında Amurru tahtına Hititli prenses Gaššulaviya'dan doğan çocukların geçeceğine dair vurgu yapılmış olsa da, henüz cinsel birleşmenin gerçekleşmemiş olduğu durumda, Bentešina'nın başka bir varis belirleyebilme hakkı saklı tutulur. Anlaşmanın bu kısmındaki söylemde, taht konusunda hak sahibi olabilecek erkek şahısların nitelendirildiği sözcükler ve sıralanışları, Hititlerin algısını yansıtmaları bakımından önemlidir. Öncelikli olarak Bentešina'dan doğma bir prens yoksa bir yeğen ya da ülkesinden herhangi birinin yükseltilebileceği izni verilir Kralın varis olabilecek uygun bir oğlunun olmaması durumunda ise, muhtemelen olası adaylardan birinin diğer örneklerde görülebileceği şekli ile evlat edinildikten sonra tahtın varisi olarak belirlenmesi

²⁹ Karağuz, *Ugarit ve Boğazköy*, 152 vd.

³⁰ Karağuz, *Ugarit ve Boğazköy*, 152 vd.

mümkündür. Ancak bu konuda başka bir detaya anlaşma içerisinde yer verilmez. “*Ben Majestem, sana şimdi davrandığım ve seni Amurru [ülkesinde] krallığa yerleştirdiğim için, bugünden itibaren, eğer sen [Bentešina], [beyin] Büyük Kral Hattuşili'yi ve Sahiben Kraliçe Pudu-Hepa'yı (ayrıca) Kral Hattuşili ve [Kraliçe] Pudu-Hepa'nın oğlunu bey olarak korumazsan, yemin tanrıları [senin] makamını zorla elinden alsın(?). Ve seni onlar yakıp yiksın(?). Eğer biri oğluma, torunuma, benim [], erkek kardeşime, yeğenime, damadıma ya da hangi şahıs olursa olsun, , sen [Bentešina], oğlumu ya da torunumu terk etme. Sen başka bir yere gitme. Ve [senin canın, şahsın], karın, çocuk[ların] ve ülken nasıl [sana] sevgili ise, kralın canı, şahsı ve [kralın oğulları] ve Hatti [ülkesi] de aynı şekilde, sana sevgili olsun. Gelecekte [Hatti Ülkesi kralının, onun oğullarının, onun torunlarının ve Hatti Ülkesi'nin antlaşmasına uy].”³¹ III. Hattuşili'nin yine burada kendi soyunun ve neslinin desteklenmesi adına bir vurguda bulunduğu görülebilir. Çünkü Urhi-Teşup, belki de Kurunta ve onların nesilleri hayatta olduğu sürece Hattuşili ve onun neslinden Hitit tahtına geçebilecek diğer şahıslar için tehdit durumu devam edecektir. Zaten bu motif III. Hattuşili dönemine ait belgelerin neredeyse tümünde kendini alenen gösterir ya da hissettirir. Hattuşili'nin hükümdarlığı boyunca sahip olduğu en büyük korkunun kendisine ve nesline karşı gerçekleştirilebilecek isyanlar olduğu açıktır.*

III. Hattuşili'nin bağlı krallıklar ile yaptığı anlaşmalar içerisinde dikkat çekici bir başka metin ise, Tarhuntaşsa Kralı Ulmi-Teşup ile yapılan anlaşmadır. “*Sadece Ulmi Teşup'un soyu(ndan biri) onları alsın. Erkek çocuklardan biri onları alsın. Kız çocuklardan biri onları almasın Ancak eğer nesilde erkek çocuk yoksa ortadan kaldırılmışsa, sadece Ulmi-Teşup'un kız çocuklarından birini) arayıp bulsunlar. O, yabancı ülkede olsa bile, oradan onu geri getirsinler ve onu Tarhuntaşsa ülkesinde beyliğe tayin etsinler.*”³² Burada bahsi geçen ifadeler Hitit belgeleri içerisinde yapılan vurguya başka bir yerde rastlanmaz. Telipinu'nun tahta çıkma kurallarında, yasal bir erkek varis olmaması durumunda, kızın *antiyant* eşinin damat olarak tahta çıkabilmesinin mümkün olduğu belirtilmişken,³³ bu metinde kız çocuklarından birinin çocuğunun tahta çıkabilmesi olası kılınmıştır. Ancak bu maddenin ne tip bir ideolojik ya da siyasi alt yapısı olduğu konusunda

³¹ Karağuz, *Ugarit ve Boğazköy*, 152-153.

³² CTH 106. Karağuz, *Ugarit ve Boğazköy*, 67. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 104. Theo P.J. van den Hout, “Der Ulmitedub-Vertrag Eine prosopographische Untersuchung”, *StBoT* 38, (Wiesbaden 1995), 22-49. Devecchi, *Trattati*, 631-642.

³³ Bkz: CTH 19. KBo 3.1 öy II § 28 36'-39' Telipinu Fermanı. Inge Hoffman, *Der Erlass Telipinus*, (Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1984), 32-33.

yorum yapmak şimdilik pek mümkün değildir. Hitit tahtına dair kabul edilmiş olan uygulamadan farklı bir nitelikte olduğu düşünülebilir.

Tarhuntaşşa ülkesi ile yapılan bir başka anlaşma da veraset ile ilgili ipuçları vermesi açısından önemlidir. IV. Tuthaliya ve Kurunta arasında yapılan anlaşmada (Bronz Tablet) şöyle bir ifade geçer: *"Babamın antlaşma tableti şöyle yapılmış idi: "(Hatti Ülkesi) kraliçesi sana evlilik için hangi kadını verirse onun oğlu Tarhuntaşşa ülkesinde krallığa oturtulsun" Onlar, babamın zamanında antlaşma yaptıklarında, Kurunta henüz bizzat kendi bu kadını almamıştı. Eğer şimdi Kurunta bizzat kendisi için bu kadını alırsa ya da bizzat kendi için onu almazsa, bu mesele (daha ileri bir zamana) alınmasın. Kurunta'nın onayladığı hangi erkek çocuk olursa olsun, ister bu kadının oğlu ya da başka kadınların oğlu olursa olsun, ister Kurunta'nın kendi isteği ile onayladığı erkek çocuk olursa olsun, o, Tarhuntaşşa ülkesinde krallığa atansın. Hiç kimse Kurunta için bu meseleyi değiştirmesin."*³⁴ Anlaşmanın bu kısmında, Kurunta ve IV. Tuthaliya'nın babası III. Hattuşili arasında yapılmış olan eski bir anlaşmada bahsi geçen bir şarttan bahsedilir. Bu şarta göre, Kurunta'nın III. Hattuşili'nin kızlarından biri ile evlenmesi planlanır ve anlaşıldığına göre bu kız çocuğundan doğan oğlun Tarhuntaşşa tahtına geçmesi beklentisi söz konusudur. Ancak IV. Tuthaliya dönemine gelindiğinde ise bu konuda Hitit kralının bir nevi geri adım attığı ve böyle bir dayatmada bulunmadığı görülür. Bu, Kurunta'nın diplomatik başarısı mıdır ya da Tuthaliya bu tavizi neden vermek zorunda kalmıştır bu konulara dair maalesef herhangi bir detay henüz elimize geçmemiştir. Bronz Tablette Hattuşili ve Ulmi-Teşup arasında yapılmış olan anlaşmanın oldukça benzer bir açıklaması daha yinelenmiş ve konu detaylıca açıklanmıştır. *"Ve bu tablet, Kurunta, (onun) oğlu ve torunu için (geçerli) olsun. Ben Majestem, senin oğlunu tahtan indirmeyeceğim. Ne senin erkek kardeşini ne de başka birini kabul etmeyeceğim. Daha sonra sadece senin neslin, benim sana verdiğim Tarhuntaşşa ülkesini tutsun. O, ondan alınmasın. Eğer senin herhangi bir oğlun ya da torunun suç işlerse, sonra Hatti Ülkesi kralı onu sorgulasın. Ve eğer ona karşı bir suç ispat edilirse, sonra Hatti Ülkesi kralı ona dilediği gibi davransın. Fakat evi ve ülkesi ondan alınmasın. Ve (Hatti Ülkesi kralı, Hitit kral ailesi) soyundan başka birine onu vermesin. Tarhuntaşşa ülkesi meselesiyle ilgili olarak şöyle koşullar belirlenmiştir: "Gelecekte Muvatalli'nin neslinden Tarhuntaşşa ülkesi krallığını hiç kimse almasın." Eğer biri böyle yaparsa ve Muvatalli'nin başka bir nesline onu verirse,*

³⁴ CTH 106 Bo 86/299 Bronz Tablet., Heinrich Otten, *Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV*, StBoT, (Wiesbaden 1988)22-49. Karauğuz, *Ugarit ve Boğazköy*, 73. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*,108. Devecchi, *Trattati*, 2015, 168-182

Kurunta'nın neslinden onu alırsa, her kim böyle bir şey yaparsa, Hatti şehrinin Fırtına Tanrısı ve Arinna şehrinin Güneş Tanrısı onu mahvetsin. Gelecekte sadece Kurunta'nın nesli Tarhuntaşşa ülkesi krallığını tutsun. Erkek çocuktan (olan) nesil onu (alsın). Kız çocuktan (olan) nesil onu almasın. Ve eğer Kurunta'nın erkek çocuğu ya da torunu Tarhuntaşşa ülkesindeki krallığa oturursa, eğer tanrının sözü yüzünden, Tarhuntaşşa ülkesi krallığının birine verilmesi uygun olmazsa, sadece Kurunta'nın bir nesli onu alsın. Ve Tarhuntaşşa ülkesindeki krallığa atansın. Onlar (Hitit kral ailesinden) başka bir nesle verilmesin. Eğer nesilde erkek çocuk yoksa sonra Kurunta'nın kız çocuğunun nesli aranıp bulunsun. Eğer o, yabancı bir ülkede olsa bile, o, oradan geri getirilsin. Ve Tarhuntaşşa ülkesinde krallığa yerleştirilsin.”³⁵ Anlaşılacağı üzere, Tarhuntaşşa krallığının kesinlikle Kurunta'nın nesline kalmasının garantilenmesi konusu önem arz ediyordu. Zaten Hattuşili döneminde yapılmış olan anlaşma ile birlikte değerlendirildiğinde anlaşmanın genelinde Kurunta'nın diğer bağlı krallarından çok daha ayrıcalıklı birtakım haklar edindiği gözlemlenebilmektedir. Aynı zamanda “ne senin erkek kardeşini ne de başkasını kabul edeceğim” söylemi Urhi-Teşup ve nesline yapılmış olan bir atf olarak nitelendirilebilir. Ayrıca ataerkil taht anlayışı burada tamamı ile vurgulanıyor olsa bile, eğer ortada uygun bir taht namzeti yoksa kız çocuğun neslinden doğan erkek çocukların tahta çıkabileceğinden bahsediliyor. Bu bağlamda Telipinu Fermanı'nda belirtildiği şekli ile kızın eşinin tahta çıkabileceği ile ilgili bir husus kesinlikle vurgulanmamıştır. Tuthaliya krallık için kralın kızının kocasını değil, (Telipinu Fermanında sıralanan şartları hatırlamak gerekirse) erkek çocuklarını düşünür. Ancak bu durumdan içinde bulunulan siyasi koşullarda özellikle bahsedilmemiş olması muhtemeldir. “Şimdi eğer sen Kurunta bu tabletin sözlerini korumazsan, Majestemi ve Majestemin neslini bey olarak korumazsan ya da eğer sen bizzat kendin için Hatti Ülkesi krallığını arzularsan ya da eğer biri Majesteme ya da Majestemin nesline Hatti Ülkesi krallığı ile ilgili zorluklar çıkartırsa ve sen ona teveccüh gösterirsen ve onunla savaşmazsan, bu yemin tanrıları neslinle birlikte seni mahvetsin.”³⁶ Anlaşmanın bu kısmında da yine benzer şekilde tablette verilen sözlerin tutulması ve Hitit Kralının nesline karşı çıkılmaması buyruğu verilmiştir. Hatta Kurunta'nın kendisinin kral olmak için girişimlerde bulunması yasaklanmıştır. Kanımızca buradaki diğer bir ifade ise, açıkça yazılmamış dahi olsa Urhi-Teşup ya da onun soyundan büyük krallık talebinde bulunabilecek kimselere ya da III. Hattuşili'nin diğer

³⁵ Karauğuz, *Ugarit ve Boğazköy*, 80. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 113-114. Bronz Tablet., Heinrich Otten, *Die Bronzetafel*, 22-49. Devecchi, *Trattati*, 2015, 168-182.

³⁶ Karauğuz, *Ugarit ve Boğazköy*, 83. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 116. Bronz Tablet., Heinrich Otten, *Die Bronzetafel*, 22-49

çocuklarına herhangi bir şekilde yardımda bulunulmaması gerektiğini vurgulayan bir ifadedir. Görüldüğü üzere III. Hattuşili ve IV. Tuthaliya'nın bütün siyasi hayatlarını bu tehdit içerisinde yürüttüklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu tehdidin yankılarını bir başka anlaşma metninde daha görmek mümkündür. IV. Tuthaliya ve Amurru Kralı Şauşgamuwa arasında gerçekleştirilen anlaşmada ısrarla Hitit kralının neslinin korunması gerektiği vurgusu yapılmıştır. “[Ve] ben Majestem Büyük Kral, sen Şauşgamuwa'nın elinden tuttum. [Ve] seni damad(ım) yaptım. Ve sana kız kardeşimi zevceliğe verdim. Ve seni Amurru ülkesinde kral yaptım. Ve Majestemi Bey olarak koru. Ve daha sonra Majestemin oğullarını, torunlarını, neslini bey olarak koru. Başka birini beyliğe arzulama. İşte bak, bu mesele senin için tanrı yemini altına konsun.”³⁷ Amurru kralı Şauşgamuwa'nın Benteşina'nın ardından tahta geçtiği bilinir. Ayrıca, Benteşina ile Hattuşili arasında yapılan anlaşmaya göre Hattuşili'nin kızı olan Gaşşulaviya'dan doğan erkek çocuğun tahta geçmesi beklenmekteydi³⁸ Bu durumda, Şauşgamuwa, Tuthaliya'nın yeğeni olabilir miydi ve Hitit kralı yeğeni ve kendi kızı arasında bir evlilik gerçekleştirmiş olabilir miydi soruları akıllara gelir. “Sen Şauşgamuwa'yı damat yaptığım dan, sen, Majestemi bey olarak koru. Ve daha sonra Majestemin oğullarını, torunlarını, neslini bey olarak koru. Sen, Majestemin meşru kardeşlerinden, Majestemin babasının kumalarından olma çocukları ya da senin tarafından soysuz (gayri meşru) olarak adlandırılan kral sülalesinden hiç kimseyi bey olarak arzulama. Sen, Masturi gibi davranma. Muvatalli, Şeha Nehri Ülkesi'nde kral olan Maşturi'yi aldı. Ve ona, Maşşanuzi adlı kız kardeşini zevceliğe verdi. Ve onu Şeha Nehri Ülkesi'ne kral yaptı.”³⁹ Anlaşmanın bu kısmında IV. Tuthaliya, Hitit tahtını devralmak ve kendi kardeşlerinin haklarını da elimine etmek için, tek adayın oğullarının olması gerektiğini vurgulayarak, kraliyet konuşmalarının standart ifadelerine geri döner. Ancak bu paragrafta karşılaşılan dikkat çekici nokta, III. Hattuşili'nin tahtı gasp ettiğinde kendisini haklı göstermek için kullandığı gerekçelerden en önemlisine dair yapılan vurgu olmuştur. Burada “kumalarından olma çocukları ya da senin tarafından soysuz (gayri meşru) olarak adlandırılan kral sülalesinden hiç kimseyi bey olarak arzulama” ifadesinde kumalardan olan çocuklar LÜ

³⁷ CTH 105. Karauğuz, *Ugarit ve Boğazköy* 155. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 100-101. Cord Kühne ve Heinrich Otten, *Der Sauşgamuwa-Vertrag (Eine Untersuchung zu Sprache und Graphik)*, StBoT 16, (Wiesbaden 1971), 6-21.

³⁸ CTH 92. Karauğuz, *Ugarit ve Boğazköy*, 151. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 95-98. Devecchi, *Trattati*, 220-225.

³⁹ Karauğuz, *Ugarit ve Boğazköy*, 156. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 100-101. Kühne ve Heinrich Otten, *Sauşgamuwa-Vertrag*, 6-21.

pahhurşi⁴⁰ olarak ifade edilmişlerdir. Metnin devamında da yine benzer bir ifade mevcuttur: “*Muvatalli tanrı olunca (ölünce), sonra Muvatalli'nin oğlu Urhi-Teşup kral oldu. [Babam] Urhi-Teşup'tan krallığı (zorla) aldı. Mašturi hainlik yaptı. Onu damat yapan Muvatalli'nin oğlu Urhi-Teşup'u korumadı. Fakat babama şöyle söyleyerek gitti: "Ben bir soysuzu mu koruyacağım? Niçin bir soysuzun oğlunun lehine hareket edeceğim?" Sen Mašturi gibi davranacak mısın? Ve eğer biri, Majesteme, oğullarına, torunlarına ya da Majestemin nesline zorluk çıkarırsa ve sen Şauşgamuwa, karıların, oğulların, yaya ve arabalı savaşçılarıyla birlikte candan yardım etmezsen, karıların ve çocukların ile birlikte (onun için) ölmeye hazır olmazsan, bu senin için tanrı yemini altına konsun.*”⁴¹ III. Hattuşili ve II. Muvatalli'nin kız kardeşi Mašanauzzi ile evlendirilmiş olan Şeha Nehri ülkesi kralı Mašturi'nin Urhi-Teşup'un ikinci kadından doğma bir çocuk olması konusunda söylediklerinden eleştirel bir şekilde bahseder. İfadelerden anlaşıldığı üzere, Mašturi, o dönemde Hitit büyük kralı olan Urhi-Teşup'a Hattuşili'yi destekleyerek ihanette bulunmuştur. Yaptığı onaylanmazken, ifadelerin alt metninden, aynı zamanda III. Hattuşili'nin haksız şekilde tahta çıkışına dair bir imada bulunulduğu düşünülebilir. “*Ben bir soysuzu mu koruyacağım? Niçin bir soysuzun oğlunun lehine hareket edeceğim?*” İfadeleri Hititçe metinde LÚ pahhurşi olarak görülürler. Fakat bu çümlede işaret edilen olayın kahramanı olan III. Hattuşili, Urhi Teşup konusunda kendi yaşadıklarından bahseden otobiyografik metinde EŞERTU kelimesini seçmiştir.⁴² Literatürde genel olarak EŞERTU ve pahhurşi/zi sözcüklerinin aynı anlamda kullanılmadıkları düşünülür. Bu metinde EŞERTU değil de pahhurşi sözcüğünün tercih edilmesinin altında önemli bir neden var mıydı yoksa sıradan bir şekilde mi bu sözcük kullanıldı, şimdilik kesin bir yorum yapmak mümkün değildir. Ancak Mašturi'nin durumunda, bir hükümdar için en korkutucu olan şey, bir bağlı kralın Hitit tahtının belirli bir halefini destekleyip desteklemeyeceğine kendi karar vererek bu konuda bir söylemde bulunmuş olması olmalıdır. Bu, bağlılık yemini eden kralın, efendisininin

⁴⁰ Hititçe bir ifade. ikinci sıradan kraliyet ailesi mensubu, kral olma hakkı olmayan kişi. Ahmet Ünal, Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2017, 385. CHD, Vol. P, 17.

⁴¹ Karauğuz, *Ugarit ve Boğazköy Çivi yazılı belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Antlaşma Metinleri*, 154 vd.

⁴² Öte yandan Kardeşimin (geride bırakacağı) meşru bir çocuğu omayınca cariyesinden olan oğlu Urhi-Teşup'u yücelttim. Onu Hatti Ülkesinde beyliğe (getirdim)” KBo 3.6 KUB 1.4 KBo 1.7 ay III 36'-45' CTH 81. Harem kadınının oğlu olarak bahsedilen kısım metinde, DUMU ESERTU olarak görülür. EŞERTU adı verilen bu saray kadınlarının Hititlerde yüksek sosyal statüye sahip birer cariyeye oldukları düşünülür. Telipinu Fermanı'nın tahta geçme kurallarını sıraladığı bölümünden öğrenildiği kadarı ile bu kadınlardan doğan kral çocuklarının tahta geçme hakları vardır.

usulüne uygun olarak atanmış varisine biat etmek zorunda olduğu standart anlaşma düzenlemelerini ihlal etmek anlamına gelir. Dolayısı ile Tuthaliya, Kurunta'yı böyle bir durumun tekrarının olmaması gerektiği hususunda uyarmıştır. Ayrıca, Mašturi'nin kendi döneminin hükümdarı III. Hattušili tarafından pahurzeš olarak nitelendirilmeyen bir kraliyet ailesi üyesi için böyle bir söylemde bulunmuş olması kanımızca pek mümkün değildir. IV. Tuthaliya'nın II. Muvatalli'nin oğlu Urhi Tešup'tan bahsederken özellikle bu sözcüğü seçmiş olmasının ardında yatan şey, II. Muvatalli'nin nesli olarak kendi hükümdarlığının tehdidi olan Kurunta'nın kraliyet ailesi içerisindeki statüsünü bir başka vassal krala karşı düşürmek olabilirdi.

Hitit İmparatorluk tarihinin sonuna gelindiğinde büyük kral II. Šuppiluliuma ve Kargamış Kralı Talmi-Tešub arasında yapılan anlaşma da konu bakımından dikkat çekmektedir. Anlaşmanın tümü değerlendirildiğinde, Hitit İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Kargamış'ın Kuzey Suriye üzerinde ciddi bir otorite sahibi olduğuna dair detaylar görülebilir. Ayrıca Kargamış'ın statüsü bakımından değerlendirilecek olursa, anlaşmanın eşitlik ilkesine dayanarak yapılmış bir anlaşma olması, kazandığı güce ve otoriteye dair net bir göstergedir. Bağlı krallıklar ile yapılan anlaşmalarda örneğini daha önce görmediğimiz şekilde, Hitit kralının soy ağacının verildiği yerde, vassal kralın soy ağacının da verildiği görülür. Aynı zamanda anlaşmada, birbirlerine bu anlaşmayı şart koydular ifadesi, eşitlik ilkesine dayalı bir anlaşmanın söz konusu olduğunu vurgulamaktadır. “[...] Hatti'nin[insanları] [...] ona karşı, ve ben kendim günah işlemedim (de). Eğer [o][herhangi bir evlada] sahip olsaydı, eğer [ben] bunu ka[bul etseydim], onun evladını korurdum! Fakat o evlada sahip değil. Ben ha[mile] bir kadın soruşturdum ama ve ham[ile] bir kadın yoktu. Eğer Arnuwanda [bir evlada sahip olsaydı], ben günah işlemiş olurdum! Ben [Efendim]in evladını kabul etmemiş olurdum. Efendimi başka [biri ...] yapardım. Ayrıca, Tuthaliya (daha) genç yaşta [başka bir oğula?] sahipti. O tek [olduğundan], [Ben] Hattuša, (onun) kadınları [ve onun erkeklerini] [onun elleri?]nde [bıraktım]. Šuppiluliuma [...]. Ona [...]; her bir [...] Büyük Kral, Tut[haliya]nın oğlu [...] Šupplilul[iuma...] [HattiÜlkesi'nin] kralı ol[du]. Hattuša ülkesi [...]”⁴³ Anlaşmadaki anlatımın Talmi-Tesup'a ait olduğu düşünülecek olursa, burada Kargamış kralının III. Arnuvanda'nın ölümünün ardından, adeta iktidarı belirleyen bir çeşit “kingmaker” görevi üstlenerek, Arnuvanda'nın ölümünün ardından onun çocuğu olmadığını,

⁴³ Lorenzo d'Alfonso, “The Treaty between Talmi-Tešub King of Karkemiš and Šuppiluliyama Great King of Hatti”, ed. D. Groddek ve Marina Zorman, *Tabularia Hethaeorum. Hethitologische Beiträge Silvin Košak zum 65.Geburtstag DBH 25*, (Wiesbaden: Harrassowitz, 2007), 211.

hatta araştırılmasına rağmen hamile bir kadın dahi bulunmadığını belirterek, Tuthaliya'nın bir diğer oğlu olan II. Šuppiluliuma'yı tahta çıkardığını iddia eder. Anlaşmanın devamında, yine klasik olarak Hitit Büyük kralının soyunu korumak, onun belirlediği veliahtı desteklemek gibi klasik anlaşma söylemleri de söz konusu olmuştur.

Yukarıda da detaylıca belirtildiği üzere, bağlı krallıklarla yapılan birçok anlaşmada görülen en önemli vurgu, Hitit büyük kralına ve onun nesline gösterilmesi gereken sadakat vurgusudur. Anlaşma metinleri içerisinde klasikleşmiş olan sadakat beklentisi ve içeriğine dair detaylar, kraldan krala dönemden döneme ve bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. Bağlılıklarını gösteren vassal kralların anlaşmalar ile resmiyet kazanan sadakat yeminlerine ne derecede bağlı kaldıkları, anlaşmalarda görülen şartların pratikteki uygulamalarının nasıl olduğu gibi konulara dair detaylar pek bilinmez. Fakat Hitit kralına ettiği sadakat yeminini bozduğu kesin olarak bilinen tek bir bağlı kral vardır. Urhi-Tešup Hattušili mücadelesinde, Hattušili'yi destekleyen vassal kral ve hanedan damadı Mašturi'dir. Yapılan anlaşmaların genellikle tarafları iç işlerinde özgür kıldığı düşünülse de Hittit büyük krallarının zaman zaman vassal kralların veliahtlarına ve kraliçelerine dair konularda yaptırım uyguladıkları görülebilir. Bu durum, iç işlerinde özgür bırakıldığı düşünülen bağlı krallıkların iç işlerine dair belki de en hayati konulara müdahale etmek anlamına gelmektedir. Yukarıda da görülebileceği üzere birçok Hitit kralı bağlı krallıkların veliahtlarına özel alaka göstermiştir. Hitit krallarının vassallerinin yaşamlarına direkt müdahale edebiliyor oldukları anlaşmalardan görülebilir. Örneğin I. Šuppiluliuma ve Huqqana arasında yapılan anlaşmada bu konuda edinilen en önemli bilgi damat olan kral Huqqana'nın Hitit geleneğinden farklı birtakım geleneklere sahip olduğu fakat bir hanedan damadı olarak, Hitit geleneklerine uygun şekilde yaşaması ve davranması konusunda yapılan dayatmadır. Damat olan hanedan üyeleri dışında, Hitit kralının oğlu olarak bağlı kral ilan edilen şahısların, (I. Šuppiluliuma'nın oğlu olan Piyaššili örneğinde de olduğu gibi) daha ayrıcalıklı oldukları bilinir. Ancak yine de dönemin politik şartlarına uygun biçimde, Hitit hanedanı mensubu olan bağlı krallar ile de özellikle sadakat ve veliaht vurgusu yapılan anlaşmalar gerçekleştirilmiştir.

Vassal krallıklarda tahtın verasetine doğrudan müdahale edildiğini gördüğümüz en önemli anlaşma, III. Hattušili'nin damadı Bentešina ile yaptığı ve kendi soyundan doğacak bir çocuğun Amurru tahtına geçmesini garanti ettiği anlaşmadır. Bu anlayışın pek çok örneği Hitit hanedan mensubu prenseslerin gerçekleştirmiş olduğu diplomatik evliliklerden görülebilmektedir. Bu evliliklerin en önemli şartı sıklıkla Hititli prensesin ilk

eş statüsünde olması ve doğacak çocuğun taht varisi yapılmak istenmesidir. Toplumsal olarak ataerkil bir düzende yaşayan eski Hititlerin prenseslerin evlilikleri vesilesi ile doğan çocukları da hanedanlarına mensup şahıslar olarak kabul ettikleri ve aile bağlarını korumak istedikleri bu tip örneklerden görülebilmektedir. Kurulacak akraba ilişkisinin hegemonya oluşturabilmeyi ve müdahale etmeyi kolaylaştıracağı düşünülecek olursa sevgi ve kan bağı dışında politik bir gündem ile bu şekilde hareket edildiği düşünülebilir. Bazı anlaşmalarda, gelin gönderilen Hitit prensesinden bir erkek çocuğun doğmaması durumunda ne yapılacağına dair ifadelerin de eklendiği görülür. Örneğin böyle bir durumda Bentešina başka bir kadından doğan oğlunu, yeğenini ya da ülkesinden herhangi birini Amurru tahtının varisi olarak ilan edebilecekti. Bu ifade bizlere, ilk olarak Hititlerde de var olduğunu bildiğimiz evlat edinme pratiğini akla getirmektedir. Eğer uygun bir erkek çocuk yoksa Bentešina'nın uygun gördüğü bir şahsı muhtemelen evlat edinerek vassal kral olarak belirlemesi kabul edilebilir bir konu olacaktır. Bunun Hititler için yabancı bir husus olmadığı, Hitit Krallığı'nın kuruluş yıllarında böyle bir uygulamadan bahsedildiği ve evlat edinilmiş bir kral olarak I. Murşili'nin tahta geçtiği bilinir. Aynı zamanda, Hitit büyük kralının izni ile evlat edinilen ve daha sonra da tahta çıkabilmiş iki bağlı kralın daha olduğunu yukarıdaki örneklerden görebilmekteyiz: II. Muvatalli- Kupanta-Kurunta, II. Muvatalli-Alakşandu. Her iki ülkenin eski krallarının da varisleri olabilecek erkek çocukları bulunmadığı için, evlat edinmek ve krallıklarına birer varis bırakmak ile ilgili talepleri olumlu karşılanmış ve kabul edilmiştir. Kupanta-Kurunta ve Alakşandu da selefleri tarafından evlat edinilmiş krallar olarak Anadolu tarihinde yerlerini almışlardır. Anlaşıldığı kadarı ile bu durum sıradandır ve itiraz görmeden kabul edilmiştir. Hitit tarihi içerisinde evlat edinilmiş olan başka kralların varlığına dair birtakım iddialar bulunsa da kesin olarak evlat edinildiği ve tahta geçtiği bilinen tek bir Hitit kralı vardır o da I. Murşili'dir. Bu uygulama terk edildi mi yoksa bu uygulamayı gerektirecek başka şartlar oluşmadı mı bu konu tartışmalıdır. Bağlı kralın varisi olabilecek bir erkek çocuğunun bulunmaması durumunda yapılması gerekenlere dair sıra dışı detaylar ise III. Hattuşili- Ulmi-Teşup arasında yapılan anlaşmada görülebilmektedir. Erkek çocuk olmaması durumunda, tahta kız çocuktan olacak bir nesil geçebilecektir. Bu anlaşma maddesinin ardında yatan niyet Ulmi-Teşup'tan ve soyundan tahtın asla alınmayacağı ve ne olursa olsun onun soyundan birinin tahta geçme hakkının olacağı özel bir vurgusudur. Ayrıca Kurunta ve IV. Tuthaliya anlaşmasından, daha önce III. Hattuşili döneminde bir Hitit prensesi ile evlendirilmesinin planlandığı ve bu prensesten dünyaya gelecek olan erkek çocuğunun da kesinlikle Hitit tahtına geçmek zorunda olduğu ile ilgili bir

planlamanın yapıldığı öğrenilir. Fakat daha sonra nedense bu durumdan IV. Tuthaliya döneminde vazgeçildiği görülür.

Tüm örneklerden de görülebileceği üzere hanedan üyesi olsun ya da damat olarak hanedana dahil olmuş olsun Hitit büyük kralları kendilerine bağlı krallarına ve onların veliahtlarına direkt olarak müdahale etmeye çalışmışlardır. Bu müdahalelerin birçoğundan veraset konusunda Hititlerin kendi geleneksel algılarına benzer birtakım uygulamalarda bulunulmasını talep ettikleri düşünülebilirse de kesin bir çıkarımda bulunmak şimdilik mümkün değildir. Belgelerden, Hititlerin bağlı krallıklar ile gerçekleştirdikleri anlaşmalarda, veraset konusunda standart bir kalıp ya da söylemleri bulunmadığı anlaşılmaktadır. Hititlere bağlanan her bir kralın, Hitit devletinin o dönemki devletlerarası politik durumu, bağlılığını beyan eden krallığın coğrafi konumu, hatta Hitit kralının kendi kişisel politik konum ve çıkarları da değerlendirilerek, veraset konusunda belli birtakım yaptırımlara maruz kaldığı görülebilir.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Rukiye. "Huqqana Anlaşması (A Nüshası) Transkripsiyon ve Tercümesi", Höyük (Haziran 2011), 1-77.
- Altman, Amnon. "Rethinking the Hittite System of Subordinate Countries from the Legal Point of View", *JAOS* Col 123 no 4, (2003), 741-756.
- Altman, Amnon. *Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law. The Ancient Near East 2500-330 BCE*, Leiden-Boston, Martinus Nihoft Publishers, 2012.
- Beckman, Gary. "Hittite Treaties and the Development of the Cuneiform Treaty Tradition" *Die deuteronomistischen Geschichtswerke: Redaktions- und religionsgeschichtliche Perspektiven zur "Deuteronomismus"-Diskussion in Tora und Vorderen Propheten* (ed.) Jan Christian Gertz, Doris Prechel, Konrad Schmid ve Markus Witte., Berlin, Boston: De Gruyter, 2006, 279-302.
- d'Alfonso, Lorenzo. "The Treaty between Talmi-Teššub King of Karkemiš and Šuppiluliyama Great King of Ḫatti", (ed.) D. Groddek ve Marina Zorman, *Tabularia Hethaeorum. Hethitologische Beiträge Silvin Košak zum 65. Geburtstag DBH 25*, Wiesbaden: Harrassowitz, 200, 203-220.
- Devecchi, Elena. *Trattati internazionali ittiti*, Brescia: Paideia Editrice, 2015.
- Güterbock, Hans G. The Deeds of Suppiluliuma as Told by His son Mursili", *Journal of Cuneiform Studies* 10/ 2, (1956), 41-68.
- Hoffman, Inge. *Der Erlass Telipinus*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1984.

- Hout Theo van den. *Der Ulmitešub-Vertrag Eine prosopographische Untersuchung, StBoT 38*, Wiesbaden 1995.
- Houwink ten Cate Philo .H. J. “The Hittite Usage of the Concepts of ‘Great Kingship’ the Mutual Guarantee of Royal Succession, the Personal Unswerving Loyalty of the Vassal of His Lord and the ‘Chain of Command’ in Vassal Treaties from the 13th Century BCE.” *Dasgeistige Erfassen der Welt im Alten*, (2007), 196-199.
- İslam, Fatma. “*Hititlerde Tahta Çıkış: Usuller, Mücadeleler, Uygulamalar*”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2021.
- Karauğuz, Güngör. *Ugarit ve Boğazköy Çivi yazılı belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Antlaşma Metinleri*, 2. Basım, Konya, Çizgi Kitabevi, 2018.
- Karauğuz, Güngör. *Hitit Duaları Kil Kitapları- Bin Tanrı için İlahi ve Münacatlar*, Konya, Çizgi Kitabevi, 2020.
- Kühne, Cord ve Otten, Heinrich. *Der Saušgamuwa-Vertrag (Eine Untersuchung zu Sprache und Graphik)*, *StBoT 16*, Wiesbaden 1971.
- Otten, Heinrich. *Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV*, *StBoT*, Wiesbaden 1988.
- Peker, Hasan. “Suriye Üzerindeki Hitit Hakimiyetinin Kurulması: M.Ö. II. Binyılda Eski Yakınoğuda Süper Güçler ve Küçük Devletler”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009.
- Singer, Itamar. *Hittite Prayers*, Atlanta: SBL, 2002.
- Stavi, Boaz. “The Genealogy of Suppiluliuma I” *Altorientalische Forschungen 38*, no. 2 (2011), 226-239.
- Ünal, Ahmet. *Hititler Devrinde Anadolu III*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005.
- Ünal, Ahmet. *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük* Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Yıldırım, Ercüment. M. Ö. II. Binyılda Harşit Vadisi (Azzi-Hayaşa), ed. Mehmet Fatsa ve Mehmet Özdenli, *Harşit Vadisi (Tarih-Coğrafya-Kültür)*, Dokap Bölge İdaresi Başkanlığı, 2017, 26.